

بررسی نگرشی بر قتل عمد در مجازات اسلامی ایران و فقه امامیه

اکرم السادات ساداتی

دانشجوی حقوق کیفری و جرم شناسی

چکیده:

قتل عمد به عنوان یک جرم سنگین از جنبه‌های اخلاقی و قانونی در جوامع مختلف، با مجازات‌های سنگینی مواجه است. این نوع جرم نه تنها حق حیات افراد را نقض می‌کند، بلکه تأثیرات عمیق و جبران ناپذیری بر افراد جامعه دارد. در نظام حقوقی ایران، قتل عمد طبق قوانین مشخصی قابل تعریف و تقسیم است و ریشه‌ی آن بر گرفته از فقه امامیه است. این تحقیق به تحلیل قتل عمد به عنوان یکی از جرایم کلیدی در نظام‌های حقوقی به ویژه به تطابق آن با قانون مجازات اسلامی ایران و اصول فقه امامیه می‌پردازد. در ابتدا، مفاهیم و تعاریف مربوط به قتل عمد از دیدگاه فقهی و قانونی بررسی می‌شود. پس از آن، عناصر و ارکان تشکیل‌دهنده این جرم و تفاوت‌های موجود در احکام شرعی و حقوقی آن مورد تحلیل قرار می‌گیرد، همچنین نکات اساسی شامل مباحث قصاص، دیه و شرایط معافیت از مجازات در قتل عمد، تأثیرات اجتماعی و روانی این جرم و چالش‌های اجرایی آن در نظام قضایی نیز مورد بررسی قرار گرفت. هدف این مقاله ارائه تحلیل‌های دقیق از منظرهای مختلف و تطبیق آن‌ها با قوانین و متون فقهی است تا به کمک آن بتوان به تبیین مسئله قتل عمد و پیامدهای آن در جامعه پرداخت.

کلمات کلیدی: قتل عمد، مجازات قانون اسلامی، فقه امامیه

مقدمه

در بررسی مسائل مربوط به قتل عمد، باید توجه داشت که این نوع قتل می‌تواند در برابر گروه خاصی از افراد صورت گیرد و در شرایطی که مجرم آگاه و متوجه وضعیت خود باشد، به عنوان قتل عمد شناخته می‌شود. همچنین، در مواردی مانند بمب‌گذاری در مکان‌های عمومی که هدف مشخصی از کشته شدن یک نفر وجود ندارد، نیز می‌توان این عمل را مصداقی از عمد دانست. با توجه به مواد قانونی مرتبط با قصاص، به نظر می‌رسد که قانون‌گذار در مورد بررسی درجات روانی مرتکبان، کمتر توجه کرده است. زیرا در همه قتل‌های عمدی، شرایط روانی مرتکبان یکسان نیست. برای مثال، نمی‌توان دو فردی را که یکی به دلیل تحریک عصبی ناشی از فحاشی اقدام به قتل کرده و دیگری را با نقشه‌ای دقیق و از پیش تعیین‌شده، یکی دانست، حتی اگر هر دو در همان لحظه از سلاح کشنده استفاده کرده باشند. حل این مسئله در درجه‌بندی شرایط روانی قتل عمد نهفته است، که در سیاست کیفری برخی کشورهای اسلامی مانند مصر، عراق، سوریه، لبنان و اردن به آن پرداخته شده است، ولی در حقوق کیفری ایران به نوعی مورد غفلت قرار گرفته است. پژوهش حاضر با تمرکز بر این نکته که مبنای قانون‌نویسی در سیستم حقوقی ایران عمدتاً از فقه شیعه نشأت می‌گیرد و هرگونه اصلاح و تغییر در سیاست کیفری باید در این چارچوب صورت گیرد، به دنبال یافتن پاسخ به سوالاتی بنیادین است: چگونه می‌توان در اصول فقه شیعه و نظرات فقیهان، مستندات معتبری برای توجه به این موضوع پیدا کرد؟ روشن است که هدف این تحقیق هرگز نادیده گرفتن کیفر برای مرتکبان جنایات عمدی نیست، بلکه نویسندگان در پی اثبات امکان درجه‌بندی مجازات قتل بر اساس عوامل روانی در چارچوب مجازات‌های تعزیری مناسب هستند. از آنجا که در نظام کیفری ایران مجازات برای قتل عمد به سلب حیات منجر می‌شود، ضروری است که در این موارد با احتیاط بیشتری عمل شود. همچنین، این رویکرد با اصول احتیاط، کاهش مجازات و تناسب میان جرم و کیفر همخوانی دارد. به همین ترتیب، بعید به نظر می‌رسد که مقصود شارع از تعیین مجازات قصاص برای قتل عمدی، شامل تمامی موارد مطرح شده در ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ باشد.^[۱]

بهتر است پیش از ورود به موضوع، به تحقیقات مرتبط اشاره کنیم.

در مقاله‌ای تحت عنوان «درجه‌بندی قتل‌های عمدی، شبه‌عمدی و خطای محض بر مبنای عنصر روانی» توسط دکتر محمدحسین نجفی در سال ۱۳۹۵ به این نکته اشاره شده است که برای درجه‌بندی عنصر روانی جنایات، باید به منطق فازی به جای منطق ارسطویی توجه کنیم.^[۲] بر اساس این رویکرد، میزان سرزنش باید در بازه‌ای از «۰ تا ۱» سنجیده شود. تحقیقی دیگر با عنوان «عنصر معنوی قتل عمدی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲» توسط دکتر علی محمدی در سال ۱۳۹۶ که به رشته تحریر در آمده است به بررسی رکن روانی قتل عمد پرداخته و برای نقص‌های قانونی، از جمله غفلت از مصادیق قتل عمد ناشی از ترک فعل و عدم تفکیک بین قتل با سبق تصمیم و بدون آن، انتقاد کرده است.^[۳] علاوه بر این، در رساله‌ای تحت عنوان «بازنگری رکن روانی جرائم عمدی در فقه اسلامی و حقوق موضوعه» توسط دکتر مصطفی خرمشاهی در سال ۱۳۹۴ که به رشته تحریر در آمده است به درجه‌بندی رکن روانی در جرائم عمدی پرداخته شده، اما این تقسیم‌بندی به طور کلی شامل قصد صریح، قصد غیرمستقیم و تقصیر فاحش است که به تمامی جرائم عمدی اشاره دارد و نه صرفاً به قتل عمد. بنابراین، تحقیق حاضر از دیگر مطالعات انتقاد دارد، زیرا بر لزوم درجه‌بندی رکن روانی قتل عمدی از منظر مبانی فقهی و شرعی تمرکز دارد.^[۴]

به این ترتیب، متن حاضر به بررسی مبانی مشروعیت درجه بندی عنصر روانی قتل از منظر فقه شیعه پرداخته شده است. هدف از این نوشتار، شناسایی و تحلیل مبانی معتبر فقهی و دینی است که می تواند در تعیین درجات مختلف عنصر روانی قتل های عمدی مورد استفاده قرار گیرد.

مفهوم و تعاریف

در فقه و حقوق اسلامی، قتل عمد به معنای کشتن فردی با قصد و نیت قبلی است. در این نوع قتل، شخص به طور مشخص هدف قرار می گیرد و نیت ارتکاب جرم وجود دارد. یکی از موانع عمده در مجازات اینگونه جرایم، چالش های مرتبط با اجرای آن و فرآیندهای قضایی است. این مشکلات می توانند بر نحوه رسیدگی به پرونده ها تأثیر بگذارند و باعث شوند که روند قضایی به طور کامل شفاف و عادلانه پیش نرود. به برخی از این چالش ها اشاره می کنیم:

۱. ابهام در تعریف "عمد" و "خودسرانه"

- عمد: به معنای داشتن نیت و اراده قبلی برای کشتن فردی مشخص است. این تعریف در برخی پرونده های قضایی ممکن است به روشنی مشخص نباشد و در این شرایط، ممکن است دیدگاه های مختلفی درباره نیت و دلیل عمل متهم وجود داشته باشد.
- خودسرانه: به موقعیت هایی اشاره دارد که فرد به دلیل فشارهای روانی یا اجتماعی، اقدام به ارتکاب جرم می کند، بدون اینکه اولویت اولیه اش کشتن باشد. این ابهامات در تعاریف می توانند باعث کندی روند رسیدگی قضایی و افزایش هزینه های حقوقی شوند. قضات و وکلا ممکن است در شناسایی نیت واقعی قاتل با چالش هایی روبرو شوند. [۵]

۲. مسائل مربوط به قصاص و دیه

قصاص:

قصاص به عنوان نوعی تلافی و پاسخ به جرم شناخته می شود که در آن خانواده فرد مقتول این حق را دارند تا از قاتل درخواست مجازات کنند. اما این امر می تواند با ارزش های انسانی و روحی در تضاد باشد. در مواقعی، خانواده مقتول ممکن است با تنش هایی مواجه شوند؛ به طوری که اجرای حکم قصاص می تواند منجر به بروز نفرت و درگیری های بیشتر میان دو خانواده شود. [۶]

دیه:

دیه به معنای مبلغی است که به خانواده فرد کشته شده پرداخت می‌شود تا به جای مجازات قصاص، خسارتی مالی دریافت کنند. چگونگی تعیین دیه و تفاوت‌هایی که بین افراد (مانند جنسیت و سن) وجود دارد، ممکن است باعث بروز اختلافات جدی شود و خانواده‌ها را در موقعیت‌های مالی و اجتماعی دشواری قرار دهد. [۷]

۳. اختلافات مالی و اجتماعی

تحمیل مجازات‌های ناشی از قتل عمد می‌تواند به بروز مشکلات جدی مالی و اجتماعی در بین خانواده‌ها و جامعه منجر گردد. برای نمونه، در صورتی که خانواده مقتول خواستار دیه شوند، خانواده قاتل ممکن است با مشکلات اقتصادی مواجه شوند که این امر می‌تواند باعث افزایش تنش‌ها و درگیری‌ها در جامعه شود. این تنش‌ها به شکل‌گیری یک چرخه انتقام و خشونت ادامه‌دار منتهی شود. [۸]

۴. چالش‌های فرهنگی و اجتماعی

در بسیاری از جوامع، دیدگاه‌های فرهنگی و اجتماعی در مورد قتل عمد و مجازات‌های مرتبط می‌تواند وضعیت را پیچیده‌تر کند. در این شرایط، خانواده‌هایی که مورد ظلم قرار گرفته‌اند، اغلب تحت فشارهای اجتماعی برای خواست قصاص یا جبران مالی قرار می‌گیرند. این فشارها می‌تواند پیامدهای منفی اجتماعی و روانی به همراه داشته باشد. [۹]

۵. نارسایی در نظام قضائی و حقوقی

در کنار ابهامات در تعاریف و مفاهیم قانونی، گاهی نارسایی‌ها در نهادها و کمبود دسترسی به وکلای مجرب نیز این مسائل را تشدید می‌کند. منظور از "این مسائل" مشکلات ناشی از ابهامات قانونی و نارسایی‌های قضائی در ارتباط با قتل عمد است که شامل تعریف‌های مبهم و کمبود وکلای مجرب می‌شود. این عوامل می‌توانند روند اجرای عدالت را پیچیده و غیرشفاف کنند. همچنین، فساد و نابرابری در سیستم قضایی می‌تواند باعث عدم اجرای نادرست عدالت شود. اجرا و رسیدگی به مجازات‌های قتل عمد نیازمند یک نظام قضائی شفاف و کارآمد است که بتواند به‌طور عادلانه، تمام جوانب مختلف این جرم را بررسی کند. اصلاحات در نظام حقوقی، آموزش‌های لازم برای وکلا و قضات، و ایجاد نهادهای حمایتی برای خانواده‌ها می‌تواند به بهبود فرآیند اجرایی و کاهش تنش‌ها و اختلافات کمک کند. به‌علاوه، ایجاد گفت‌وگوی اجتماعی و فرهنگی در مورد این مسائل می‌تواند به درک بهتر و یافتن راه‌حل‌های مؤثرتر برای مشکلات موجود کمک کند. استفاده از ابزار برای ارتکاب جرم نشان‌دهنده قصد و نیت فرد است. اصطلاح "عمد" به عملی اشاره دارد که فرد آگاهانه و با اراده آن را انجام داده است، برخلاف "خطا" و "شبه عمد" که بدون قصد قبلی رخ می‌دهند. [۱۰]

۶. ارکان و عناصر تشکیل دهنده قتل عمد

نیتی که فرد قاتل در ذهن دارد، یکی از عناصر اصلی در تعریف قتل عمد به شمار می‌رود. این نیت باید به‌طور مشخص بر هدف قرار دادن جان فرد دیگر متمرکز شود و عمل کشتن باید به‌صورت مستقیم و مشخص صورت گیرد. این اقدامات می‌توانند با استفاده از سلاح‌های گرم، سرد یا حتی مواد سمی انجام شوند. همچنین، زمان و مکان وقوع این جرم نیز از جمله عوامل تاثیرگذار در ارزیابی آن به حساب می‌آید. [۱۱]

۷- تفاوت در احکام شرعی و حقوقی

تفاوت‌های قابل توجهی میان احکام شرعی و حقوقی در موضوع قتل عمد وجود دارد. در فقه امامیه، مجازات قتل عمد عمدتاً قصاص است که به معنای مجازات برابر می‌باشد و با هدف حفظ عدالت و مقابله با خشونت در جامعه اعمال می‌شود. همچنین، دیه نیز به‌عنوان مجازات تکمیلی یا جایگزین در برخی شرایط خاص مانند گذشت اولیای دم، در نظر گرفته می‌شود. در حقوق ایران، احکام مشابهی برای قتل عمد در نظر گرفته شده است، اما علاوه بر قصاص و دیه، برخی شرایط خاص مانند امکان صلح یا گذشت از قصاص نیز پیش‌بینی شده است. همچنین، در قوانین ایران، نقش قاضی در اعمال مجازات و نظارت بر فرآیند اجرای عدالت برجسته‌تر است. این تفاوت‌ها نشان‌دهنده چگونگی تعامل میان فقه اسلامی و حقوق نوین در مسائل کیفری و خاص‌سازی احکام بر اساس مقتضیات زمان و مکان است. [۱۲]

۸- تأثیرات اجتماعی و روانی

قتل عمد نه تنها تأثیرات عمیقی بر قربانیان و خانواده‌های آنها دارد، بلکه می‌تواند بر جامعه نیز اثرگذار باشد. از جنبه اجتماعی، وقوع چنین جرمی می‌تواند احساس ناامنی و عدم اعتماد را در میان افراد جامعه گسترش دهد. از منظر روانی، خانواده‌ها و جامعه‌ای که با این نوع حوادث روبه‌رو می‌شوند، ممکن است دچار مشکلات عاطفی و روانی جدی شوند. همچنین، اجرای مجازات‌های مرتبط با قتل عمد در سیستم قضایی با چالش‌هایی همراه است. یکی از این چالش‌ها، عدم وضوح در تعریف "عمد" و "تصمیم‌گیری غیرقانونی" است که می‌تواند موجب وقفه در روند دادرسی شود. علاوه بر این، مسائل مربوط به دیه و قصاص نیز می‌تواند به منبعی از اختلافات مالی و اجتماعی میان طرفین تبدیل شود، که مشکلات بیشتری برای سیستم قضایی ایجاد می‌کند. [۱۳]

بحث و نتیجه گیری

هرچه جان قربانی ارزشمندتر باشد، این ارزش برای قاتل نیز صادق است. این واقعیت ناشی از حرمت هدر دادن خون است. به عبارت دیگر، جان هر فرد باید به‌عنوان یک هدیه الهی محافظت شود و هر گونه تعرض به آن تنها در حداقل شرایط مجاز باشد. یکی از

ابزارهای کلیدی برای رسیدن به این هدف اسلامی، که با اصول شریعت و حفاظت از جان همخوانی دارد، "درجه بندی عنصر روانی قتل عمد" است. این رویکرد به طور گسترده ای در بسیاری از کشورهای اسلامی مورد توجه قرار گرفته است.

در نظام های حقوقی کشورهای اسلامی، بین انواع قتل عمد تفاوت های مهمی بر اساس وجود یا عدم وجود سبق تصمیم قاتل وجود دارد. مجازات برای قتل هایی که با تصمیم قبلی انجام شده اند معمولاً اعدام و برای موارد بدون سبق تصمیم حبس تعیین می شود. در این پژوهش، تلاش شده است تا مشروعیت این تفکیک در قانون مجازات اسلامی بررسی شود. با تحلیل نظرات فقهای شیعه، مشخص گردید که این فقها نیز به این مقوله توجه کرده اند، هرچند شاید به اندازه فقهای عامه به تفصیل و گستردگی در این زمینه نپرداخته اند، اما دیدگاه های آنها نیز معتبر و قابل توجه است. این فقها در بررسی احکام قتل عمد، شبه عمد و خطای محض، اصول شرعی و فقهی را مد نظر قرار داده و با توجه به شرایط زمانی و مکانی، به تحلیل و تبیین این مسائل پرداخته اند. اعتقاد این فقها، صرف وجود قصد به تنهایی نمی تواند باعث قصاص شود، مگر آنکه ابزار استفاده شده به طور ذاتی کشنده باشد. اعتقاد بر این است که برای تشخیص قصد واقعی قاتل در خصوص از بین بردن جان مقتول، دشواری هایی وجود دارد و در مواردی که شبهه ایجاد می شود، مجازات حذف می شود. این دیدگاه در راستای اصول شریعت قرار دارد. همچنین بعضی از فقها فقط قتل های عمدی که با تصمیم قبلی صورت گرفته اند را مستوجب قصاص می دانند و تأکید دارند که تنها این نوع قتل ها مشمول مجازات قصاص می شوند.

تحلیل این موضوع نشان می دهد که صرفاً کشنده بودن یک رفتار نمی تواند به تنهایی دلیل قصاص محسوب شود. در این زمینه باید به نکته مثبت قانون گذار در واژه های «آگاهی» و «توجه» نسبت به کشنده بودن رفتار در بند «ب» ماده «۲۹۰» قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ توجه کرد؛ اما باید به این نکته انتقاد کرد که این آگاهی و توجه به تنهایی نمی تواند مجوزی برای اعمال کیفر قصاص باشد. در واقع (عنصر خواست) و اراده نسبت به نتیجه نیز باید در نظر گرفته شود، مگر زمانی که نیت قطعی فرد از عملش محرز شود، همانند فردی که اقدام به بمب گذاری در مکان های عمومی می کند یا به سوی جمعیت تیراندازی می کند. با این رویکرد، می توان میان قتل های هیجانی، مانند مواردی که از نزاع لفظی بر سر یک جای پارک به وجود می آید و قتل های از پیش طراحی شده، مانند کمین قاتل، تمایز قائل شد. این اندیشه در برخی آیات قرآن نیز تأیید شده است؛ به عنوان مثال، در آیه ۳۳ سوره اسراء از واژه «مظلوم» برای اشاره به مقتول استفاده شده است.

در این زمینه ضروری است که به این نکته توجه کنیم که ظلم، نوعی عمل عمدی است و برای وقوع آن باید اراده و نیت ظالم مشخص باشد. این مفهوم به ویژه در قتل هایی که از پیش برنامه ریزی شده اند، به وضوح نمایان می شود. در قرآن کریم نیز آیات متعددی وجود دارد که تأکید می کند عناصر روانی افراد نقش بسزایی دارند و نظام کیفری الهی بر اساس عدالت، متناسب با اعمال و نیت های افراد، مجازات در نظر می گیرد. به همین دلیل، بین قاتلان عمدی قاتل به تفکیک شویم. این دیدگاه با قاعده انصاف که بر تمامی اصول قانونی حاکم است هماهنگ می باشد و به این معناست که در بحث قتل عمدی، باید تفاوت هایی میان مجرمان قاتل شویم؛ به گونه ای که مجرمی که با آرامش و از پیش نقشه ریزی شده اقدام به قتل می کند، با مجرمی که به دلیل هیجان، استرس یا ناراحتی به طور ناگهانی مرتکب قتل می شود، تفاوت دارد. بنابراین، ضروری است مجازات ها با توجه به این تفاوت ها تعیین و تنظیم شوند.

منابع

۱. معصومی، امیر. (۱۳۹۹). نقد و بررسی نظرات فقیهان در خصوص قتل عمدی و درجات روانی آن. *مجله تحقیقات حقوقی*، ۲۱(۳)، ۱۴۷-۱۲۹.
۲. رئیس، هاشم. (۱۳۹۵). «درجه‌بندی قتل‌های عمدی، شبه‌عمدی و خطای محض بر مبنای عنصر روانی»، *مجله حقوقی پژوهش‌های حقوقی*، شماره ۲۳، صفحات ۱۸۵-۱۵۰.
۳. محمدی، علی. (۱۳۹۶). «عنصر معنوی قتل عمدی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
۴. خرمشاهی، مصطفی. (۱۳۹۴). «بازنگری رکن روانی جرائم عمدی در فقه اسلامی و حقوق موضوعه»، رساله دکتری، دانشگاه شهید بهشتی.
۵. معصومی، امیر. (۱۳۹۹). نقد و بررسی نظرات فقیهان در خصوص قتل عمدی و درجات روانی آن. *مجله تحقیقات حقوقی*، ۲۱(۳)، ۱۴۷-۱۲۹.
۶. حسینی، علی. (۱۴۰۰). چالش‌های حقوقی در مجازات قتل عمد و دیه: یک مطالعه تطبیقی، *نشریه حقوقی پژوهشگر*، ۲۴(۲)، ۶۷-۴۸.
۷. سلیمانی، بهزاد. (۱۴۰۱). تفاوت‌های نظری و عملی در قتل عمد در فقه اسلامی و حقوق ایران. *حقوق عمومی*، ۱۴(۱)، ۹۲-۱۰۸.
۸. رستمی، علی. (۱۴۰۲). تأثیر روانشناسی در تعیین مجازات قتل عمد در حقوق ایران و فقه اسلامی. *مجله روانشناسی و حقوق*، ۱۲(۲)، ۸۴-۶۲.
۹. موسوی، فرهاد. (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی جرم قتل عمد در قوانین کیفری ایران و کشورهای اسلامی. *مجله پژوهش‌های کیفری*، ۱۷(۴)، ۵۸-۴۵.
۱۰. فاضلی، امیر. (۱۴۰۲). نقد و تحلیل احکام قتل عمد و مسائل مرتبط با آن در فقه اسلامی، *حقوق و جامعه*، ۲۹(۳)، ۱۲۳-۱۰۵.
۱۱. شریفی، رضا. (۱۳۹۸). قتل عمد و مسائل روانی آن در حقوق ایران: نگاهی به اصول فقهی و قانونی. *مجله علوم حقوقی*، ۲۶(۱)، ۴۰-۲۲.
۱۲. نوروزی، سید. (۱۳۹۹). تأثیرات اجتماعی و روانی قتل عمد بر جامعه و سیستم قضایی ایران. *مجله جامعه‌شناسی و حقوق*، ۱۸(۳)، ۵۰-۳۵.
۱۳. زارعی، فاطمه. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی اصول قصاص و دیه در فقه امامیه و قوانین مدنی ایران. *مجله فقه و حقوق*، ۱۶(۲)، ۶۰-۸۲.